

ВОҲА АҲОЛИСИНИНГ ТУРАР – ЖОЙЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЭТНИК ХУСУСИЯТЛАРИ

И.И. Абдуллаев

ЎзДЖТСУ ўқитувчиси Чирчик

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ўлкамиз аҳолисининг ҳаётида турар – жойлари ўзига хос хусусиятлари, уар билан боғлиқ этник хусусиятларининг ўрни, аҳоли томонидан олиб борилаётган турар – жойларидаги турли хил ўзгаришлар, қолаверса ҳар бир этник гуруҳларнинг турар – жойларининг бошқасидан фарқли томонлари атрофлича баён қилинган.

Калит сўзлар: Ўтроқлашиш, Моддий маданият, гумбазли, қора уйлар, этномаданий таъсир, мўғул ўтовлари, халқнинг турмуш – тарзи, ўтов, манзилгоҳлар, туйнуқлар, анъанавий, тоғолди, хонадонлар.

АННОТАЦИЯ

В данной статье подробно рассмотрены особенности селитебных территорий в жизни населения нашей страны, роль этнических особенностей, связанных с уарами, различные изменения селитебных территорий, осуществляемые населением, а также различные аспекты селитебных территорий. каждой этнической группы

Ключевые слова: Поселение, Материальная культура, купола, черные дома, этнокультурное влияние, монгольская трава, образ жизни людей, трава, поселения, норы, традиционные, горная местность, дома.

ABSTRACT

In this article, the characteristics of residential areas in the life of the inhabitants of our country, the role of ethnic characteristics in connection with uar, various changes in residential areas carried out by the population, in addition, the different aspects of the residential areas of each ethnic group are described in detail.

Keywords: Settlement, Material culture, domed, black houses, ethnocultural influence, Mongolian grass, people's lifestyle, grass, settlements, holes, traditional, mountain, houses

Моддий маданиятнинг турар – жойлари ва улар билан боғлиқ хўжалик бинолари муҳим этник компонентларидан биридир. Уй – жойларнинг шаклланиши ва юксалиши кўплаб оимларга, халқнинг турмуш – тарзи, хўжалик фаолияти турлари, аҳолининг ижтимоий – иқтисодий ривожланишига, табиий – географик муҳитга бевосита боғлиқ бўлган.

Ўрта осийда, хусусан Ўзбекистон республикасида ҳам ҳар бир вилоят умумий хусусиятларга эга бўлган турар – жойлари, хўжалик бинолари тизимини яратиши билан биргаликда локал вилоят аҳолисининг хўжалиги ҳам ашёларнинг мавжудлиги қолаверса қурилиш анъаналари мавжудлигига қараб ҳам турар – жойлари мажмуини яратадилар. Ахир барча элшунос олимлар Шониёзов К, И. Жабборовлар томонидан бошқа меъморий мактаблар қаторида Шаҳрисабз мактабини алоҳида қайд этилиши бежиздан эмас [1].

Ўзбекистон хусусан Қашқадарё воҳаси XIX аср охиридан кўчманчи ва ярим ўтrock аҳолини, даштиқичок ўзбек уруғ – қабиларини ўтrockлашиши натижасида қишлоқлар сони ва аҳолиси кўпайиб боради. Ушбу шароитда тарихий – маданий хўжалиги ва маданиятини шаклланишига аҳолининг зичлиги, этник таркиби ҳамда табиий – географик муҳит ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Бу борада Қашқадарё воҳаси аҳолиси ўртача зичликда бўлиб, аксари қадимдан суғорма деҳқончилик билан шуғулланиб келган.

Қашқадарё воҳаси қишлоқлар сони кўп бўлсада аҳолиси сони кўп бўлганлари кам эди. Қишлоқлар уларда яшаётган оилаларнинг ҳовли қишлоқлардан ташкил топган. Хусусан Косон туманида 11 та қишлоқда 19913 киши, яъни туман аҳолисининг 47,4% жойлашган [2]. Воҳа қишлоқлари турлича рельефи ҳудудларда дарё воҳалари, тоғолди текисликлари, тоғ сойлари бўйларидаги, шунингдек чўл – дашт зоналаридаги қишлоқларга ажратиш ажратиш мумкин. Қишлоқларнинг бундай жойлашиши аксари аҳолининг хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлган. Хусусан суғорма деҳқончиликка асосланган воҳа қишлоқлари чўл – дашт ҳудудларидаги чорвачилик аҳолиси овуллари билан ўзаро савдо – иқтисодий алоқада бўлган.

Ўтrock аҳоли қишлоқлари ҳудуднинг рельефига қараб тўртта гуруҳга бўлинади. Воҳалардаги кўрғонлар, тоғолди текисликларидаги қишлоқлар, тоғли ҳамда, чўллардаги аҳоли манзилгоҳлари. Қишлоқларнинг бу Хилда жойлашиши сўзсиз ўзбек элатининг тарихий шаклланиши жараёнлари, ўзбек аҳолиси гуруҳларини хўжалик фаолияти билан боғлиқ.

Кўпчилик ўтrock қишлоқлар воҳаларда жойлашган бўлиб, уларда деҳқонлар ва хунармандлар яшаган. Суғориладиган ҳудудлардаги қишлоқлар

аксари каналлар ва йўллар ёқасида жойлашиб атроф экин майдонлари ва дарахтлар билан ўралган. Бу Хилдаги қишлоқлар сув манбалари оқар сувли ариқлар, булоқлар, суний сув ҳавзалари, кам сувли жойларда қудуқлар бўлган [3]. Қишлоқлар йириклиги бўйича турлича бўлиб, энг катталари одатда ҳунармандчилик ва савдо билан машғул кўрғонлар бўлган. Қашқадарё вилоятида Майман, Косон, Бешкент, Ғузорлар шу хилдаги аҳоли манзилгоҳлари эди. Уларни марказида бозор, ҳунармандчилик устахоналари ва савдо расталари жойлашган. Бу қишлоқлар XX аср давомида юксалиб шаҳарларга айланади.

Турли этник гуруҳлар орасидаги маданий иқтисодий алоқалар, айниқса савдо – сотиқ олиб борадиган қишлоқларда фаол кичган ва бу ҳудудлар маълум маънода турар – жойларнинг унификациялашув жараёнига катта таъсир кўрсатган. Масалан Яккабоғ, Қорабоғ, Косон, Жийнов ва бошқа қишлоқларда ўтовлар учун ёғочдан синчлар тайёрлаб сотилган. Йирик қишлоқлар ҳудудининг нафақат иқтисодий, балки маданий ҳаётида ҳам муҳим ўрин тутган. Бу қишлоқларда халқ сайиллари, томоша ва ўйинлар ўтказилган.

Қашқадарё воҳасининг Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Деҳқонобод каби тоғолди туманларида зич аҳоли яшайдиган қишлоқлар кенг тарқалган. Бу қишлоқлар аҳолиси деҳқончилик, боғдорчилик, тоғга туташ жойларда эса чорвачилик билан ҳам шуғулланадилар.

XX аср бошларида ҳам воҳа қишлоқларидаги ҳовлилар атрофи девор билан ўралган ёки деворсиз бўлган. Атрофи девор билан ўралган ҳовлиларга дарвоза хона орқали кирилган. Қашқадарё воҳасида ҳам шаҳарлар, уларга туташ йирик ҳунармандчилик, савдо – сотиқ мавжуд қишлоқларда ҳовлилар ичкари ва ташқарига бўлинган. Ҳунарманд аҳоли ташқари ҳовлисида устахона жойлашган. Шаҳрисабз, Китоб шаҳарларида анъанавий ҳунармандчилик кулолчилик, ёғоч созлик билан шуғулланадиган хонадонларда ҳозирга қадар бу анъана сақланиб қолган [4]. Бу жойда уста ўз шогирдлари, халфалари билан ишлаган. Ичкари ҳовли яшаш учун мўлжалланган бўлиб, унда яшаш хоналари, ҳамда хўжалик ихтиёжлари учун қурилган – ошхона, омборхона, устахона, сомонхона ва ҳ.к.лар бўлган. Оддий аҳоли ҳовлиларида ичкари – ташқари бўлмасдан бундай оилаларда меҳмон келган пайтда аёллар ва ёш болалар кўшнининг уйига чиқишган [5].

Қашқадарё воҳаси Косон туманидаги Оқчангал, Оқтепа Гувалак, Саромоч, Эсабой, Холиш қишлоқлари аҳолиси XIX аср охирида Зарафшон водийсидан кўчиб келган оқманғит уруғига мансуб. Уларнинг ҳовлилари атрофи девор билан

ўралган, ичкилик ва ташқилик қисмларга бўлинган. XX аср давомида ушбу аҳоли гуруҳида ҳовлининг ўртасини очик қолдириш (уни журт дийишган) анъанаси сақланган. Одатда ўтов юрт (хеурт) дейилган демак ўтмишда кўчманчи бўлган оқманғитлар ўтов тиклайдиган жойни бўш қолдирган. Хусусан Деҳқонобод тумани, Оқработ қишлоғида янги тўрт томонли ўтов тикилгани, унда хонадон қарялари ёзда салқин деб яшагани Т. Ў. Салимовнинг дала этнографик экспедицияларини ўтказиш бўйича қўлланмасида тавсифланган [6].

Лалми деҳқончилик билан шуғулланган тоғолди адирлари чўлга туташ ҳудудлардаги қишлоқлар аҳолиси ҳовлилари атрофи девор билан ўралмаган. Бу қишлоқлар аксари XIX аср охири – XX аср бошларида қўрилган бўлиб, улар кўчманчи ва ярим кўчманчи ўзбекларни ўтроқлашиши натижасида пайдо бўлиб, XX аср давомида улар босқичма – босқич трансформацияга учраб борган. Ушбу аҳоли гуруҳларининг ўтмишда чорвачилик билан машғул бўлганлиги узоқ даврлар соқланиб қолган.

Ўтроқлаша бошлаган чорвадор аҳоли 20 – 30 йилларда дастлаб қора уйларда (ўтовларда) яшаганлар [7]. Стационар турдаги уйларда яшашга ўтганлари ҳам XX асрнинг ўрталарига қадар бир ёки икки хонали пахсадан, хом гиштдан, тоғолди ҳудудларида тошдан қурилган биноларда истиқомат қилганлар. Фарғона водийсидан фарқли улароқ Қашқадарё воҳаси қишлоқларида уйлари ойвонсиз қурилган. Жанубий вилоятларда уйларнинг олдида тупроқдан кўтарилиб супа қилишган. Йилнинг иссиқ мавсумларида супада овқатланишган, ухлашган. XX – асрнинг 60 – 70 йилларида супалар ўрнида тўртбурчакли темирдан тахта полли краватлар тарқалди. Ҳозирги кунда маҳаллий ашё тол, терак, ченорлардан ясалган ихчам, чиройли краватлар ҳовлилар кўркига кўрк қўшмоқда. Республикамиз жанубий вилоятлари хусусан Қашқадарё вилоятида айнан XX аср Қарши чўлини ўзлаштиришда, Амударёдан насослар орқали сув кўтарилиб, магистрал каналлар қурилиши даври бўлди. Юзлаб янги қишлоқлар, минглаб уй – жойлар аҳоли томонидан ёки посёлкаларда коттеджлар бунёд этилади. Қишлоқлар, уйлар эликтир қуввати, қисман газ билан таъминланди. Суғориш тизимлари атрофида янги доимий аҳоли пунктлари шакллана борди. Сувга яқин қишлоқларда чиғатойлар (ўзбек ва тожик чиғатойлари). Токчилар, турклар яшаган. Шаҳрисабз, Яккабоғ, Китоб туманларининг аксари қишлоқлари шу хилда бўлган.

Вилоятидаги Қарши чўли асрлар давомида атрофдаги ярим кўчманчи ёки кўчманчи аҳоли чорвачилик хўжалигига яшаб вазифасини ўтаб келган. Тоғолди ҳудудлардаги булоқлар сувидан ҳосил бўлиб ёз келганида деярлик қуриб қолган

сой ва сойчаларнинг кўп бўлиши бу жойлардаги қишлоқлар аҳолисининг қўшма деҳқончилик – чорвачилик хўжалигини юритишга мажбур этган. Булоқ сувларидан фойдаланиб кичик ер майдонларида буғдой, арпа, маккажўхори, беда, қовун, тарвуз, сабзавотлар экилган.

Қашқадарёлик таниқли этнолик О. Бўриевнинг таъкидласича бу зонадаги дастлабки қишлоқларда илк пойдеворли бинолар уй – жойлар эмас масчитлар бўлган [8]. Кийинчалик меҳмонхоналар турар – жойлар, XX асрнинг иккинчи ярмидан эса оғилхона, отхоналар ҳам асосий маҳаллий ашё: гувала, хом ғишт, пахсалардан бунёд этила бошлаган [9].

Вилоят қишлоқлари Фарғона водийсига қиёсланганда унчалик катта бўлмай кичик ва ўрта ҳажмдаги қишлоқлар кўп тарқалган. Қишлоқ уйлари тарқоқ жойлашган бўлиб одатда бир – биридан узоқда жойлашган. Уй – жойлар аксари девор билан тусилмаган. Шундай қишлоқлар айниқса ўтмишда ярим кўчманчи ёки кўчманчи чорвачилик билан шуғулланган совет тузуми даврида ўтроқлашган аҳоли учун хусусиятлидир.

Татқиқотчиларнинг таъкидлашича Қашқадарё воҳасида ўтроқлашиш жараёни чўл ҳудудларига нисбатан тоғли туманларда эртароқ бошланиб, уларда доимий турар жойлар, қишлоқлар пайдо бўла бошлаган. Қишлоқлар сой, бўлоқ тевааракларида, чорва учун қулай жойларда тўп тўда тарзида вужутга келиб, ҳар бир йирик оила тўп уруғ бўлиб яшаган. Бундай тўда ёки тўп кўпчиликни ташкил этмай, нари борса ўнга яқин қора уй ёки чайлалардан иборат бўлган [10].

Меъмор Д. Нозиловнинг ёзишича Ҳисор ва Бойсун тоғ қурилишида аксари синч девор қўлланилган ва бу зилзилаларнинг тез – тез такрорланиши ҳамда, уларни тоғ шароитида кучли бўлиши билан боғлиқдир [11].

Тоғларда ўрмонларнинг бўлганлиги ҳам синч уйларнинг қурилишига имкон яратган. Тоғ қишлоқларида уйларни шамол эсадиган, сел келадиган томони тош девор ёки синч деворли бўлган.

Жумладан Шаҳрисабз туманидаги Ғилон қишлоғи аҳолиси турар – жойлари ҳақида Т. Ў. Салимовнинг дала ёзувларида қуйидагилар қайд этилган. Илгари уйнинг пой девори 20 – 30 см, кўп бўлса 50 см бўлиб, тошдан терилган. Уйни олди қуёшга қаратилиб сейвон билан қурилган, узунлиги ва кундалангига 6 / 6, 7 / 8 метр этиб бунёд қилинган. Уйнинг ўртачаси 7 болорли қилинган. Кирадиган эшиги 1 та бўлган. Оилада 3 та ака – ука бўлса ҳам битта қозонда овқат йиб яшаган. Тошдон - ўчоқ катта хонанинг бурчагида жойлашган. Нон овқат учоқда тайёрланган. Ҳозирги тандирларни 70 – йилларда постдан (яъни воҳадан)

чиққан бир аёл ўргатганлар. Сандал ҳаммада бўлган. Уйни иситиш ва ёритиш ҳаммаша муаммо бўлиб келган.

Тонур меҳмонхоналарда, қишлоқларидаги ўзига тўқ оилаларда қурилган. Камин кўринишидаги тонурга ўтин тек тахланиб кейин алов ёқилган, тутун махсус мўридан тепага чиққан. Уйнинг ичида 10 сантиметрргача баландликда супа қилиниб унинг устига гилам, пўстак, кўрпачалар солинган. Кўрпа – ёстик, идиш – товоқларни тахлаш учун ҳар бир уйда 4 – 6 тагача лақраблар қуриш XX асрни охирига келган трансформацион жараёнлар белгисидир.

Ўтмишда уйни ёритиш учун тепасида тешиқ қолдирилган ёғочдан сарпуш, қопқоғи даёли узун бўлиб, у билан зарур пайтда очиб – ёпилган [12]. Илгари оғилхоналар уйдан узоқроқ қурилган. Йилнинг ноябр – май ойларида мол оғилхоналарда сақланган.

Уйларнинг томи текис шох – шабба тушаб, сунг 10 – 15 см қалинликдаги тўпроқ солинган. Ўстидан майда буғдой сомони солинган яхши пишитилган лой билан суваб чиқилган. Ёмғир ўтмаса йиларо бўлса ҳар йили кузги ишлар якунлангандан сўнг янги сувоқ тортилган.

Ғилонда ажойиб урф – одатлар сақланган бўлиб, улардан бири аёллар ҳашаридир. Қуллуқчин қилиш учун, яъни синч орасига 1 – 1,5 соат кесак уриш лойлаш, панжалаш хаш – каш, сувоқ – хомсувоқ қилиш учун хашар чақирилган. Лой ва кесакни эркаклар бир кун аввал тайёрлаб қўйишган майин сомон ва майин тўпроқдан лой қилиниб асосий сувоқни уста бажаради. Эшиқ – деразалар қўйилгандан сунг, уйга кўчиб киришдан аввал бир тоғарада сувоқ лой тайёрланиб 2 та аёл билагига латта бойлаб уйни ичини яна бир сувоқ чиқади шу тариқа силлиқ ва оппоқ девор яратилади 80 – йилардан Ғилонда қурилаётган янги уйларда шаҳарлар меъморчилиги таъсирида обой қоғозидан ёки фанера, гипсокартондан хоналар ичини безашда фойдаланилмоқда. Сўнгги йилларда деворларни бўёқлар билан бўйаш кескин камайиб, бу деворларни совуқ тортиши уйларни иситиш мураккаблиги билан изоҳланади. Аёллар ҳашарида агар синч орасига кесак уриш тез бажарилса, панжакаш (қора сувоқни) ҳам қилиб, устага иш тайёрлашган. Ғилондаги эркаклар ҳашари энг ажойиб анъаналардан ҳисобланади. Ҳозирга қадар уй қуришдан олдин қариндош уруғларни чақириб маслаҳат қилишади. Уйни қурилишига уста танланади. Қурилиш деҳқончилик ишлари юқ пайтда бошланади. Аввал битта мол суйилади. Ҳашар айтилган куни қариндош уруғлар 5 тадан гуруҳга бўлиниб, ёғочдан синч суягини бир кунда битиришга ҳаракат қилинади. Ҳашарда 8 – 10 та уста ҳам ишлайди Қаламини

тиклаш куни ҳашарчилар сони 30 – 40 та кишига етган. Теша билан ишловчилар деворларни бўлиб, олиб ишни тез бажарилишини таъминлаганлар.

Қашқадарёнинг чўл зоналарида дастлаб пайдо бўлган қишлоқлар найманлар ва қўнғиротларда тўп, саройларда гул деб номланиб, ҳовлилар атрофи девор билан ўралмаган. Тўплар кенгая бориб атрофида чим, пахса ёки хом ғиштдан тикланган уй – жойлар тикланиб, овуллар ташкил топган. XX асрнинг бошларидаги қишлоқлар унчалик катта бўлмаган. Булоқ сувлари мавжут бўлган жойларда хусусан Қашқадарёнинг этақларида гувала, хом ғишт ва пахсадан деворлар қурила бошланган. Қашқадарёда пахсадан уй қуришда туркман пахсачиларининг ўрни катта бўлган.

Дашт қишлоқларидаги уйларга кесак, улар кўп ҳолларда пахса ва чимдан қурилган, кенг - мўлчиликка ўрганган, собиқ кўчманчилар ўтроқлашув давомида ҳовлиларни бир – бирдан узоқроқ қуришга, чорвасига нисбатан қўлайлик тўғдиришга интиланганлар. Дастлаб уйларнинг қурилиши оддий, етти, тўққиз, ўн бир боларли бир уй бир даҳлиз ва кичкина ошхонадан иборат бўлган. Уйларнинг орқа томонидан ёз иссиқликларида шамол киритиш учун дарча қўйилган. Олд томонида битта баъзиларида иккита эшик қўйилган. Кўп уйларнинг олди очик бўлиб девор билан ўралмаган, уйдан 25 – 30 метр нарида чорва учун махсус молхона, ўтинхона, кўра бўлган.

Қашқадарё воҳасидаги уй – жойлар 2 Хил усулда; Шаҳрисабз ва Қарши усулида қурилган. Бунинг асоси Шаҳрисабзнинг тоғга яқинлиги, Қаршининг паст – текисликда жойлашганлиги дейишади [13]. Қашқадарё иқлимининг иссиқлиги туфайли тарихий – худудий меъморчиликда уйларни салқинлаштириш, шамол йўналиши таъсири бўлишига ҳаракат қилинади. Бу жойдаги уйларни олди ва орқа томонидан шамоллатиш учун илгари туйнуқлар ҳозир эса деразалар қолдирилади.

Воҳа қишлоқларида яшовчи ярим ўтроқ ва ярим кўчманчи этник гуруҳлар – қипчоқлар, қурама, турк, қатоғон, дўрмон, қирғиз ва бошқаларнинг қишлоқларида анъанавий тўрмуш тарзига хос, яъни чорвачилик ва деҳқончиликка асосланган тўрмуш тарзи хусусиятлари номоён бўлади [14].

Инқилобдан сўнг хўжалик тўрмуш тизимининг кескин ўзгариши чорвачилик билан шуғулланувчи ярим кўчманчи ўзбекларнинг ўтроқлашиши оқибатида, деҳқончилик билан шуғулланишлари турар – жойлар турларини ўзгаришига олиб келди. Дастлаб чорвадорларнинг қишлоқ сифатида Хизмат қилган доимий турар – жойлар турлари кийинчалик ярим кўчманчиларнинг доимий яшайдиган қишлоқларига Айланади. Бу борада асосий омил қора уйлар

ёнида бунёд этилган пахса уйлар эмас, мулкисиз жамиятга ўтиш қийинчиликлари, иқтисодий инқирозлар бўлади. Натижада чорва моллари туёғи камайиб, шундан теридан тайёрланадиган уй хунармандчилик маҳсулотлари кескин камаяди. Аини пайтда қора уйлар 40 – 50 йилларгача сақланиб қолади.

Ўтроқ ва ярим ўтроқ аҳоли орасидаги этномаданий таъсир нафақат ўтовлардан доимий турдаги уйларга ўтилишида, балки уларнинг тузилиши, қурилиш усуллари ва ашёларида ҳам номоён бўлади. Қишлоқларда бўлгани каби уй – жойларда ўтроқ деҳқончилик ва ярим ўтроқ чорвадорларга хос хусусиятлар кўзга ташланади [15]. Бу жиҳатлар аввало уй – жойлар турларида кўзатилади. Чунончи ўтроқ аҳоли доимий бунёд этилган кўчмас уйларда яшаган. Ярим ўтроқ этник гуруҳлар эса чорвачилик билан шуғулланганликлари ва доимо бир жойдан бошқа жойга кўчиб юришлари бўш, кўчириб юриладиган кўчма уйларда яшаганлар.

Ўзбекистон халқларининг анъанавий турар – жойлари (шоҳли, қурилиш ашёлари, лойихаси) турар – жойлар мажмуининг у ёки бу қисмини вазифалари каби хусусиятларга кўра бир неча турларга бўлинади. Тадқиқотчилар Ўзбекистонда бир – биридан ўзига хос жиҳатлари билан фарқланувчи Бухоро, Шаҳрисабз ва Фарғона қурилиш меъморчилиги услублари шакилланган.

Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида яшовчи айрим ўтроқ ўзбекларнинг қишлоқларида пахса уйлар XIX асрнинг бошларидан қурила бошланган. Қарлук, барлослар, қатоғон ва бошқа қабилалар пахса уйлар билан биргаликда қора уй, капалардан фойдаланишда давом этганлар. Дарё соҳили, тоғолди ҳудудларида яшаган аҳоли қалин шоҳ – шабба ва бир қават кегиз билан қопланган ўтов шаклидаги туйнукли ертўлаларда (қир томда) сомон ва емларни сақлаганлар. Чўл ҳудудларида ёғоч тақчил бўлганлиги туфайли ертўлаларнинг турли Хиллари вужутга келган. Сув тақчил, шамол ва ёғингарчиликлар кучли ҳудудларда асосий қурилиш ашёси сифатида чимдан фойдаланилган [16]. Тоғолди қишлоқлари аҳолиси уйлари ҳам пахса ва чимдан тикланган. Бу қурилиш ашёлари намгарчиликка чидамли бўлган.

Ўтроқ ва ярим ўтроқ ўзбекларда уйларни ичкарасида эшикдан қарама – қарши томондан уйнинг юқориси - тўри ҳисобланган. Тўр уйнинг энг фахирли жойи бўлган. Айнан шу сабабдан ушбу жойда янги қиммат жиҳозлар гиламлар, тўшаклар сақланган. Уй эгаси, меҳмонлар айнан уй тўрига ўтказилган. Махмуд қашғарийнинг “Девони луғат турк” асарида уйнинг тўри эътиборга молик жой деб изоҳ берилган [17].

Хонанинг эшик яқинидаги киравериш жойи эса, аксинча уйнинг қуйи, пойгоҳ деб аталган. Бу жой уйнинг пастки қисми ҳисобланиб у ерда, пояфзаллар тўрган. Пойгоҳда ювиниш, юз қўлни ювиш учун махсус жой – обрез қилинган.

Уйларнинг яна бир тури икки хонали бўлиб, уларни “чуқур айвонли уй” деб аташади. Бундай айвон одатда ҳар икки хона ўртасида жойлашган бўлиб, уларга кириш вазифасини ўтаган. Бундай уйлар хуржунни эслатгани учун аҳоли томонидан “Хуржун уй” деб аталган. Чуқур айвонлар уч томонидан девор билан тўсилган, олди томони очик бўлган [18].

Жанубий Ўзбекистоннинг тоғли туманлари қишлоқларидаги уйларнинг тарихи одатда бир Хил бўлиб, сой томонга қаратилган. Бунга сойнинг пайдо бўлиши уйларнинг эса тоғ томонга кўтарилиш йўналишида қурилиши сабаб бўлган. Шу тарзда уйларнинг олд томони рельеф ҳисобига кўтарила бориб узокдан қараганда кўп қаватли уйларни эслатади. Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ туманларининг тоғолди қишлоқлари тоғ ён боғрига 30 – 35 градус қияликда қурилган.

Табиий географик муҳитдан аҳолининг икки Хил тоғ ва чўл - доимий ҳудудларида жойлашиши Қашқадарё воҳасида хўжаликнинг икки турини ёки аралаш хўжаликни вужутга келтирган. Тоғли қишлоқлар асрлар давомида ёғингарчилик ва табиий офатлардан сақланишда табиий тўсиқ ҳисобланган. Тоғ ва тоғолди воҳаларида яшовчи аҳоли ҳаётида деҳқончилик, боғдорчилик ҳамда чорвачилик хўжалигини қўшиб олиб бориш муҳим аҳамият касб этган. Бу Хилдаги хўжалик, Элшунос А. Қаюмовнинг ёзишича XVIII асрдан шакилланган [19].

Хўжалигида деҳқончиликни чорвачилик билан олиб боровчи ярим кўчманчи этник гуруҳларни тоғ даралари ва тоғолди текисликларида, воҳалар ён атрофида ва адирларда лалми деҳқончилик зоналарида муваққат ёзги (ёзлик) ва доимий қишки (қишлоқ) манзилгоҳлари жойлашган. Чорва ёзги яйловларга чиқарилганда яйловларни майдонига қараб 3 – 4 тадан 10 – 15 тагача қора уйлари (ўтовлари) тикланган.

Илгари чорвачилик билан шуғулланган ва ўтроклашган аҳолининг уй – жойларини ички жиҳозлашда ўтмиш анъаналари узок йиллар сақланиб қолган. Хусусан Қашқадарё қарлуқларида ҳали хануз гиламлар, бўғжомалар, кейимларининг айрим турларида ўтмишдаги чорвачилик хўжалиги асоратларини кўзатиш мумкин. Дастлаб ўтмишда чорвадор бўлган аҳоли стационар уйларда ҳам томда туйник қолдириб, ўчоқни ўтовдаги сингари уйни ўртасида қолдирганлар. XX асрдаги этноиктисодий алоқалар уй – жойлар

унификациясини кучайтириб эндиликда уйлар кўпхонали қурилиб уларда ётоқхона, болалар хонаси, меҳмонхона ва х.к.лар мавжуд [20]. Ўтроқлашган ўзбек қабилаларининг уйларида дастлаб тоқчалар ҳам бўлмасдан уйнинг тўрида оила аъзоларининг кийим – кечаклар, кўрпа – тўшак ва бошқа жиҳозлари таҳлаб қўйилган. Бу жойларни жук жой (юк жой) деб аташган. Қашқадарё воҳасида яшовчи қарлуқ, қавчин, манғит, сарой, найман ва бошқа ўзбек қабилаларида меҳробда напромач ва бўғжом турган. Макроб орасида кичкина кавак қолдирилиб, унда қиммат баҳо буюмлар, ширинлик ва турли рўзғор учун зарур: игна – ип, мато кийқимлари сақланган.

Қора уй (ўтов) масаласига келсак илмий адабиётларда уларнинг келиб чиқиши, тарқалиши тарихи бирмунча батафсил ёритилган. Манбаларга асосланадиган бўлсак, ўтовлар дастлаб Марказий осиенинг туркей тилли чорвадор халқлари орасида келиб чиққан ва улар кийинчалик бошқа худудлар халқлари орасида тарқалган [21].

Қора уйлар гумбаз қисмининг тузилишига кўра икки турга бўлинади. Ярим доирасимон ва конуссимон. Этнографик адабиётларда ёзилишича гумбаз қисми бир нечта эгик ёғочлардан тахланган. Ярим доирасимон ўтовлар туркей элатларга хос, конуссимон гумбазли қора уйлар эса мўғул ўтовлари деб номланган.

Ўрта осие халқлари орасида асосан ярим доира шаклидаги қора уйлар тарқалган эди. Қора уйларни тиклаш усуллари, уларни жиҳозлашда бу халқларнинг этник ўзига хос жиҳатлари намоён бўлади [22].

Қора уйлар ўзининг шакли жиҳатидан ҳам турлича бўлган. Уларнинг катта – кичиклиги ён деворларни ташкил этувчи ёғоч панжара – қанотларнинг сонига кўра белгиланган.

Қора уйнинг ёғоч қисми, уйнинг синч, аҳоли тилида уйнинг синчи “уйнинг суяги” деб аталган. Уй суяги тўртта алоҳида – алоҳида бўлақлардан ташкил топган. Керага уй ўтовининг ён деворларини ташкил этувчи қисми; узук - ўтовнинг гумбаз қисмига ишлатиладиган ёғоч ўқлар; чангак - ўтовининг чамбарак кўринишидаги томи ва эшик роми исталган ҳажмдаги ўтовни ёғоч синчини тайёрлаш учун аниқ бир узунлик ва юғонликдаги ёғоч ҳодача ва тоёқлар ишлатилган. Уй суягини тайёрлаш уларни керакли даража остида эгиш, аниқ ҳисоб – китоблар орқали бажариладиган нисбатан мураккаб иш ҳисобланиб, малака ва тажриба талаб этган. Уларни махсус дуродгор уйсозлар – усталар тайёрлаган [23].

Тавар – пул муносабатларининг ривожланиши XX асрнинг бошларидан ярим кўчманчи аҳолини ҳам этноиктисодий алоқаларга тортади. Ўтов учун ёғоч қисмларни тайёрлаш жараёнига ашё етарли бўлган жойларда аҳоли ўтовни баъзи қисмларини тайёрлаб бозорларда сота бошлайди. Ўтов учун зарур бўлган кигиз босиш, тасма, арқон ва боғичлар тайёрлаш билан чорвадор оилалар аёллари шуғулланган. Уларни ҳайвонлар жуни, териси, дарахт пустлоқлари, турли ишлардан қилишган.

Ўтроқ ва ярим ўтроқ ўзбекларда чайла (каппа, лочик) каби турар жойлар ҳам бўлган. Улардан XX асрнинг 30 – йилларидан бошлаб вақтинчалик бошпана фойдаланганлар.

XX аср давомида халқимиз, хусусан Қашқадарё воҳаси аҳолиси уй – жойлари кескин трансформацияга учраган. Янги қурилиш ашёлари (пишиган ғишт, тунука, шифер, дераза ойналари ва х.к.лар) пайдо бўлиб, улардан аввал бой хонадонлар фойдалана бошлаб аста – секин аҳолининг бошқа тоифалари ҳам жараёнга тортилади. Асрнинг 40 – 50 йилларидан бошлаб аввал шаҳарларда сўнг қишлоқларда ҳам уйлар лойиҳа - режа бўйича қурила бошланади.

Давлат ёки хусусий қурилган уйларни ҳам пойдевор, пишиқ ва хом ғиштардан қуриб, иситиш учун: голланд, чуян печкалар ўрната бошлайдилар. XX асрнинг 60 йилларидан уйнинг ички кўриниши ҳам кескин ўзгариб ёғоч – тахталардан пол, деворларини оқлаш, бўйаш, патолокларни фанерадан, ясаб безаш кенг тарқала бошлайди [24].

Уйларни ички жиҳозлари ҳам ўзгара боради. Стол, стуллар, краватлар (дастлаб темирдан) буфкет, шкафлар, шифонерлар тобора кенг тарқала боради. Айни пайтда халқимизнинг анъанавий жиҳозлари: гиламлар, хулқуралар, кўрпа – кўрпачалар, болиш – ёстиклар, сандиқлар, сандал, хонтахталар ҳозирга қадар сақланиб келинмоқда. Миллий хусусиятлар қарялар ва келин кеёвлар учун ажратилган хоналарда кўпроқ сақланиб қолган. Қишлоқларда янги уйларни доимо ўз имкониятларидан келиб чиқиб қуришган. Ҳозирга қадар улкан ҳовлили хўжаликлар билан бир қаторда, кичиккина, ҳовлида бир неча оила яшаётганлигини кўриш мумкин. Республикамиз биринчи президенти И.А.Каримов ташаббуслари билан қишлоқларда ҳам шаҳар қулайликларига эга бўлган замонавий – намунавий уйлар бунёд этилмоқда.

Замонавий қишлоқ уйларида ёзги ва қишки ошхона қуриш тобора кўпайиб бормоқда. Ёзги ошхонада тандир, бир – иккита учоқни олди очиқ айвон тарзида қуришса, қишки ошхона ёпиқ, олди томони деразали ихчам этиб қурилмоқда. Унинг ёнида одатда озик сақланадиган омбор ҳам қурилмоқда.

Хулоса қилиб айтганда қишлоқлардаги турар – жойлар ҳам тобора замонавий тус олиб, шаҳар қулайликларига эга бўлмоқда. Бир авлод ҳаёти давомида бўлган ўзгаришлар халқимизнинг глобализация шароитида ҳам жаҳон стандартларига интилишини намоён этмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Жабборов И. М. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. -Т. 2007; Шониёзов К.Ш, Исмоилов Х, И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков (конца XIX – XX века) -Т. Фан , 1991; Узбеки. Коллективная монография. -М. 2011.
2. Ўзбекистон худудида анъанавий этнослараро жараёнлар (XIX аср охири – XX аср бошлари) - Т. 2011. –Б.65-66.
3. Народы Средней Азии и Казахстана. том 1. – М. 1962 -С. 274
4. Дала ёзувлари. Шаҳрисабз – Китоб шаҳарлари 2016 й
5. Этнографические очерки узбекского сельского населения. – М, 1969. –С. 127 – 128
6. Салимов Т.Ў. Дала этнографик экспедицияларни ўтказиш усуллари. –Т., 1993 й
7. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа.... –С. 219 – 220
8. Бўриев.О. Анъанавий уй қуриш билан боғлиқ расм – русмлар. // Ўзбеклар этник тарихи ва этномаданий жараёнлар. – Самарқанд, 2008, -Б.17.
9. Этнографические очерки узбекского сельского населения. – М, 1969, -С.126.
10. Ўзбекистон худудида анъанавий этнослараро жараёнлар. -Т. 2011, -Б.72
11. Нозилов Д. Тоғ меъморлари. -Т, 1979, -Б. 14.
12. Дала маълумотлари Шаҳрисабз тумани. Филон қишлоғи 1996 йил
13. Ўзбекистон худудида анъанавий этнослараро жараёнлар. -Т. 2011, 73 б
14. Сухарева О. Турсунов Н. О. Из истории городских и сельских населений Средней Азии (вторая половине XIX – начале XX века) - М , 1982, -С.16
15. Андрианов Б.В. Чебаксаров Н.Н. Историка – этнографические области. Проблемы историко – географического районирования, СЭ, 1975, № 5, -С.15.
16. Бўриев О. Кўрсатилган асар. –Б. 90.
17. Қошғарий Махмуд. Девони луғатит турк. 1 том. –Т, 1980, -Б. 550.
18. Шаниязов К. Исмоилов Х. Этнографические очерки материальной культуры узбеков ... –С. 34.

19. Қаюмов А. Жанубий Ҳисор меъморчилиги анъаналари // Бойсун баҳори очик фолклор фестивали. Халқаро илмий конференция материаллари. 2002. –Б. 99 – 100.
20. Дала маълумотлари. Қарши тумани Шайдулла қишлоғи 2016 й
21. Вайнштейн С. И. Проблемы истории жилища кочевников Евразии // -С. 7., 1976, № 4.-С. 3 – 23
22. Шаниязов К.Ш.. Этническая истории узбекского народа.... –С. 226
23. Дала ёзувлари. Деҳқонобод тумани, Оқработ қишлоғи. 2016 й
24. Узбеки. Коллективная монография. –М. 2011,-С. 257
25. Маманов, Ж. А., & Розиков, Ж. М. (2021). Миллий менталитетнинг ёшлар маданиятига таъсири. Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 1), 170-178.
26. Маманов, Ж. А. (2018). Ёшлар маънавий маданиятига таҳдид ёки мессионерликнинг салбий оқибатлари. ЎзМУ хабарномаси, 169.
27. Маманов, Ж. А. (2018). МАЪНАВИЙ ТАРБИЯ ТАКОМИЛИДА СПОРТ ВА АХЛОКИЙ МАДАНИЯТНИ УЙФУНЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ. Fan-Sportga, (3), 74-78.
28. Маманов, Ж. А., & Хушвақтов, З. Р. (2022). МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТ (МЕХАНИЗМИ) ВОСИТАСИДА ЁШЛАР МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТИНИ ЮКСАЛТИРИШНИНГ МИЛЛИЙ ВА УМУМИНСОНИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ. Educational Research in Universal Sciences, 1(6), 9-13.
29. Маманов, Ж. А. (2020). Young people are increasing a spiritual culture place of national mentality. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 3203.
30. Маманов, Ж., & Турғунов, Т. (2022). МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТ АСОСИДА ЁШЛАР МАДАНИЯТИНИ ЮКСАЛТИРИШНИНГ МИЛЛИЙ ВА УМУМИНСОНИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ. Educational Research in Universal Sciences, 1(7), 520-528.
31. Жумаев У.Х. (2022). ТУРКИСТОНДА МОЛИЯ-КРЕДИТ МУАССАСАЛАРИНИНГ ПАХТАЧИЛИК СОҲАСИДАГИ ФАОЛИЯТИ ТАРИХИДАН. Educational Research in Universal Sciences, 1(6), 4–8.
32. Жумаев, М. Х. (2022). БУХОРО АМИРЛИГИДА ҲУНАРМАНДЧИЛИК ВА ТЎҚИМАЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИДАН. Educational Research in Universal Sciences, 1(6), 14-18.
33. Турдимуратов, Я. А. (2022). КОЧЕВОЕ ХОЗЯЙСТВО УЗБЕКОВ ЮЖНОГО УЗБЕКИСТАНА В КОНЦЕ XIX–НАЧАЛО XX ВВ. Educational Research in Universal Sciences, 1(7), 546-557.